

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA FOGOLYTÁBORAI: A TÖMEGES MEGSEMMISÍTÉS HÁLÓZATA?

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

For decades, the history of the First World War was an underexplored area of research, leading to a lack of focus on the issue of POWs. This scarcity of literature resulted in limited public awareness about captured soldiers, preventing them from being recognized among the commemorated veterans of the war. Consequently, misconceptions about POWs flourished, as there were few researchers to challenge the prevailing narratives.

In this presentation, we will outline the key features of Serbian POW camps, including the experiences of Austro-Hungarian soldiers held there. We will discuss the main challenges faced and compare the operations of the Monarchy's POW camps with those of the Kingdom of Serbia, emphasizing critical issues. Additionally, we will address controversial claims often found in Serbian academic discourse and seek to refute them using primary and secondary sources. The presentation will explore whether the POW camps in the Monarchy were precursors to German Nazi concentration camps designed for the extermination of POWs, or if they represented a fundamentally different system.

Kulcsszavak: fogolytábor, hadifogoly, első világháború, Osztrák–Magyar Monarchia, Szerbia

BEVEZETÉS

Az első világháború története hosszú évtizedekig nem számított népszerű kutatási területnek, így az ehhez kapcsolódó hadifogolykérdés sem érte el a legtöbb kutató ingerküszöbét. A szakirodalom hiánya miatt a szélesebb közvélemény nem rendelkezett megfelelő tudással a hadifogságról, ennek eredményeként pedig a fogságba esett katonák sem foglalhatták el a helyüket az első világháború ünnepezt veteránjai között. Mindez lehetővé tette a hadifoglyokkal kapcsolatos tévhitek megjelenését, hiszen hosszú ideig nem akadt olyan kutató, aki a felmerülő állításokat érdemben meg tudta volna cáfolni. Ez igaz az összes hadviselő fél hadifoglyainak a történetére, de a legnagyobb bizonytalanság a Szerb Királyság és a Román Királyság fogolytáborainak működése körül van, mert esetükben egyedül a magas halandóság az, ami többnyire forrásokkal alátámasztva bizonyítható.¹

Ennek ellenére, a szerb munkákat olvasva az olvasónak az az érzése támad, hogy a balkáni királyságban sokkal jobb bánásmóddal szembesülhettek az ellenséges államok foglyai, mint a központi hatalmak esetében. Az előbbieket mérlegelve úgy véljük, hogy egyrészt a vádak megválaszolása, másrészt a téma jobb megismerése céljából fontos egy kis kitérőt tenni a szerbiai helyzet megismerésére. Hangsúlyozzuk, hogy az alább olvasható témák alapvetően osztrák, magyar és szerb történészek között vitakérdések,² bár ez idáig tisztázásukra komoly törekvés nem történt. Az alább olvashatók szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mivel lehetővé teszik az érintett országok hadifogoly-bánásmódjának összehasonlítását, és árnyalhatják a szerb történészek által festett képet.

A SZERB HADIFOGSÁG ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Biztosan tudjuk, hogy 1914 végére több mint 50 000 Osztrák–Magyar Monarchiából származó katona került szerb hadifogságba. Ez az egyik fő oka annak, hogy 1914. augusztus 11-én a szerb hadügyminisztérium elrendelte a hadifogoly-parancsnokság felállítását, és központjának Niš városát jelölte meg. Az intézmény így értelemszerűen a hadügyminisztérium alárendeltségébe tartozott.³ Az említett parancsnokság felállításával a hadügyminisztérium terve a hadifogoly nyilvántartás központosítása volt. Ennek szellemében, a hadifogoly-parancsnokság elrendelte az összes hadifogoly Nišbe szállítását, nyilvántartásba vétel céljából. Az utasításban egyértelműen kirajzolódik egy másik szándék, az ellátás központosításának a törekvése is. A hadifoglyoknak itt történt volna meg az ellátása és ruháztatása. Ez a centralizációs terv meglehetősen sajátosnak tűnik a kor kutatóinak, ugyanis a parancsnokság kötelékébe 1915. június 14-ig nem tartozott úgynevezett „információs iroda”, feladatát a Vöröskereszt volt kénytelen elvégezni.⁴ Ettől eltekintve, a hadifoglyokkal való bánásmód elméleti

része szinte teljesen megegyezett a Monarchia szabályzatával.⁵ A háború alatt a parancsnokság alá 35 tábor, illetve további 64 kisebb-nagyobb őrzött hely tartozott, viszont a centralizációs törekvések rendszerint kudarcba fulladtak.⁶

A fentieknek, illetve a hadifoglyok tömeges érkezésének köszönhetően a niši fogolytábor gyorsan megtelt, és a hadifoglyokat a parancsnokság az ország déli részeire kényszerült helyezni. Ekkortól egyértelműen érvényesült az eltérő bánásmód problémája. Ennek oka, hogy településenként eltérő körülmények uralkodtak. Egyeseket zárt táborokba csuktak, másokat iskolákban, istállóknak, magánházakban, sátrakban, vagy a szabad ég alatt helyeztek el. Sokan huzamosabb ideig egyazon tábortípusban töltötték napjaikat, másokat gyakori helyzetváltoztatással az ország különböző területein vezényeltek munkára. Az is előfordult, hogy egy-egy fogoly rendes állást talált, és így „félszabad” státuszt élvezett. A tisztek szabály szerint Szerbiában is jobb szállást és ellátást élveztek.⁷ Ennek ellenére, Delić véleményével egyetértve ki kell emelnünk, hogy a fentiek a gyakorlatban teljesen másképp működtek. Már 1914. szeptember 5-én, amikor még nem voltak tömeges fogságba esések, a katonai hadparancsnokságnak figyelmeztetnie kellett Valjevo település parancsnokát arra, hogy a foglyokat Nišbe küldje, mert az osztrák–magyar hadifoglyok a városban gyakran őrkiséret nélkül, egyenruhában sétáltak.⁸ A helyzet kaotikusságát mutatja, hogy a szerb hadügyminisztérium is minden egységnek elrendelte 1914 októberében, hogy a foglyokat közvetlenül Nišbe küldjék, nyilvántartásba vétel céljából.⁹ A szituációt tovább bonyolította, hogy 1914 novemberétől minden fogolynak saját személyes aktát kellett volna vezetni. A szerb hadsereg a legtöbb osztrák–magyar hadifoglyot 1914 novembere és decembere során ejtette, ami a foglyok számának hirtelen növekedését és a hadifogolytáborok működésének teljes összeomlását eredményezte, ez pedig a személyes akták vezetését nem tehette lehetővé. Delić kiemeli, hogy gyakran előfordult, hogy a foglyokat örök hiányában kíséret nélkül, teljesen magukra hagyták.¹⁰ Ebből egyértelműsíthető, hogy a hadifogoly-parancsnokság már nem tudta ellátni a mintegy 600 fogoly tiszte és 48 000–50 000 katonát, kiemelve, hogy főtt ételt egyáltalán nem kaptak, sőt szárazat is csak alig.¹¹ Mindezt tovább fokozza a nyilvántartásba vett hadifoglyok csekély száma is. Amikor Milan Dunjić ezredes vette át a hadifogoly-parancsnokság irányítását, mindössze 12 845 hadifogoly szerepelt a nyilvántartásban a legminimálisabb 48 000–50 000 helyett. Ez is az adatáramlás nehézségeit bizonyítja.¹² A foglyok helyzetét a kiütéses tífus is nehezítette. A mai napig nem tudni, hogy mennyi áldozatot követelt a járvány, de az is ismeretlen, hogy a szerb hadsereg mennyi osztrák–magyar foglyot ejtett a háború során.¹³ A helyzetet súlyosbítja, hogy 1915 telén, a Monarchia, a Német Birodalom és Bulgária együttes támadásának következtében Szerbia összeomlott, aminek eredményeként a szerb kormány és a hadsereg az ország feladása és a menekülés mellett döntve több mint

20 000 – vélhetően 34 629 –,¹⁴ többnyire osztrák–magyar katonát hurcolt magával Albániába.¹⁵ Legkevesebb 10 000 fogoly hunyt el az éhségmenetben.¹⁶ Nachtigal szerint a hadifoglyok legnagyobb része megmenekülhetett ettől a sorstól, mivel a közös hadsereg felszabadította őket,¹⁷ bár véleményünk szerint az életben maradt foglyoknak a csekély létszáma nem támasztja alá a fenti véleményt.¹⁸

A szerbiai fogságban lévő osztrák–magyar katonák állapotán a kettős királyság természetesen javítani szeretett volna. Ezért a Belügyminisztérium az 1914. évi 9013/7. sz. rendeletének megfelelően szükségesnek tartotta a semleges diplomáciai látogatások megvalósítását minden olyan helyen, ahol hadifoglyokat tartottak fogságban. Ennek ellenére az erre a feladatra szánt, de szlavofilnek bélyegzett, cseh származású Charles Vopickát, az Amerikai Egyesült Államok bukaresti követét nem támogatta az említett feladat ellátására. A belügyminisztérium a hadvezetéssel együtt úgy vélte, hogy Vopicka nem törekedett az aktuális és valós helyzet ismeretetésére, mert az általuk fontosnak vélt kérdésekre¹⁹ nem kereste választ.²⁰ Vopicka 1915. január 13-i jelentésében – az 1914. december 20-i leveléhez hasonlóan²¹ – megfelelő bánásmódról számolt be.²²

A fentiekből arra következtethetünk, hogy a sebesültek bánásmódja mindaddig, amíg nem tömegesen érkeztek a hadifoglyok, többnyire megfelelő volt, akárcsak az élelmezés. Mindez 1914 telén változhatott meg, amikor a szerb hadsereg is éhezve harcolt az utolsó emberig. Az is egyértelműnek tűnik, hogy a hadifoglyok munkába állítása – bár törvényileg lehetséges volt – csak akadozva működött. Mindez a szűkös körülmények között élő hadifoglyok mindennapjait is megkeserítette. Egyesek számára ez az elhanyagolt bánásmód végzetesnek bizonyult. Állításunkat többek között Hubert Antalnak²³ a sorsa is alátámasztja, aki 1915. november 8-án a montenegrói²⁴ fogságba került, és 1915. február 19-én elhunyt.²⁵

Hubert és elhunyt társai feltehetőleg az albániai visszavonulás során kerültek válságos egészségügyi állapotba. Véleményünket a Pesti Hírlap 1916. április 30-i beszámolója is megerősíti, miszerint a „... szerbek 250 osztrák és magyar hadifoglyot hagytak itt vissza az elképzelhető legnyomorúságosabb állapotban. A katonák csontváz módjára lesóványodtak és kezdetben naponta átlag húsz ember halt meg közülük.”²⁶ Az említett katonák feltehetőleg így szabadulhattak a szerb fogságból.

KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN?

Történészek részéről mindmáig több kísérlet is született arra vonatkozóan, hogy a náci Németország koncentrációs táborainak²⁷ alapgondolatát a Nagy Háború idején kialakított fogolytáborokra alapozva magyarázzák meg.²⁸ Ez különösen igaz egyes szerb történészek esetében. Đuković szerint a hadifogolytáborok tömegpusztító

rendszerek hálózatát jelentették, amelyek elsődleges célja az ellenség halálra dolgoztatása és éheztetése volt. Ezért meggyőződése szerint a Monarchiában haláltáborok működtek. Mirčeta Vemić hasonló véleményt fogalmazott meg, de ilyen cikkek és gondolatmenetek nagy számban megtalálhatók a szerb sajtóban is.²⁹ Az előbbiek egy 1919-es békekonferenciára készített statisztikára alapozzák nézeteiket, amely szerint az Osztrák–Magyar Monarchiában mintegy 300 tábor működött, amelyek rendeltetése a szerb nép túlvilágra segítése volt. Ez az állítás azonban nem helytálló, hiszen a hivatalos állami dokumentumokból tudjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában valójában „csak” 50 körüli tábor jöhetett létre.³⁰ Ezek közül körülbelül 20 működött Magyarországon, ráadásul ezek a létesítmények a szerbek mellett számos más nemzetiségű fogoly katonáknak és internált civileknek is otthont adtak, akik viszont hasonló vádakát nem fogalmazták meg.³¹

A fent említett szerb történészek kutatási eredményeit áttekintve a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az internálótáborokat összemosták a hadifogolytáborokkal. A 300 tábor azonban még így is magas számnak tűnik, ezért feltételeznünk kell, hogy az állandó hadifogoly munkásokkal rendelkező nagyobb települések is belekerültek a statisztikába. Hipotézisünket részben alátámaszthatja Paksy magyarázata, miszerint a Monarchiában léteztek nagyobb táborok az állandó fogolyőrzésre, ahol több ezer embert őriztek. Ezen kívül voltak olyan különleges helyzetben lévő fogolymegőrző táborok is, ahol a fogvatartottak létszáma alacsony volt. Ezek közé tartoztak például az olyan karanténbázisok is, amelyek hivatalosan nem minősültek tábornak.³² A helyzet érdekességét az adja, hogy Paksy megerősíti azon véleményünket, hogy a foglyokat a nemzetközi törvényeknek megfelelően tartották fogva, a bánásmód megfelelő volt, a tiszteket külön táborokban helyezték el, és nem lehetett őket kényszmunkára kényszeríteni, emellett pedig havi illetményt is kaptak. Továbbá arra vonatkozó információ mindmáig nem került elő, ami alátámasztaná, hogy a fő cél a foglyok megsemmisítése lett volna. Ezenkívül úgy véljük, hogy megsemmisítő táborok esetében egyáltalán nem lett volna lehetőség olyan széles körű kulturális tevékenység folytatására, amely lehetővé tette volna, hogy a foglyok egy-egy esetben a táborban a saját készítésű hangszerekkel zenei produkciót mutassanak be a katonáknak. Aradon például pontosan ez történt.³³

Meg kell vizsgálnunk azt az állítást is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia volt az első a világon, amely feltalálta volna a modern koncentrációs és megsemmisítő táborokat. Ha ez valóban így van, akkor ebből két lehetséges következtetést vonhatunk le a hágai egyezmények hatékonyságát illetően. Az első, hogy „a Hágai Egyezmények elhanyagolható szerepet játszottak a hadifoglyokkal való bánásmód befolyásolásában, mivel nem tudták megakadályozni az atrocitásokat, a hadviselés humanizálását. A másik lehetőség, hogy a Hágai Egyezmény jelentős szerepet játszott

*a bánásmód előírásában, de maga a dokumentum hiányos volt, és ez lehetővé tette az elnyomó táborok újabb típusainak kialakulását.*³⁴

A fenti gondolatmenetet Peter Pastor (Pásztor) az orosz hadifogolytáborokkal kapcsolatban fogalmazta meg, de érdemes összehasonlítani az elméletét az osztrák–magyar bánásmóddal. Ki kell emelni Pásztor prototípus-elméletének főbb elemeit, és össze kell vetni azokat a Monarchiában, illetve Szerbiában uralkodó viszonyokkal. Pásztor az alábbi négy feltétel érvényesülésétől teszi függővé a koncentrációs tábor megnevezést:

1. minőségi szelekció a különböző táborok között,
2. tudatos megkülönböztetés bizonyos „célok” szerint
3. a foglyok alkalmazása ellenséges környezetben zajló nagy építkezéseken,
4. propaganda alkalmazása az ellenséges katonák legyőzésére.³⁵

Az első tényező lényege abban nyilvánult meg, hogy a táborok között szándékos minőségi különbségek voltak. A legjobbak Oroszország európai részén helyezkedtek el, a szlávok számára fenntartva, akiktől azt várták, hogy csak kevés gondot okoznak majd, másrészt úgy vélték, hogy hosszú távon átállnak az oldalukra. Ezzel szemben a megbízhatatlannak minősített foglyokat a Szibériában és Közép-Ázsiában található legrosszabb lágerekbe helyezték. Ilyen helyekre kerültek a német, az osztrák és a magyar katonák. Ebből levonható az a következtetés, hogy az etnikai hovatartozás meghatározta az oroszországi ellátás minőségét.³⁶

Másodsorban a helyzet súlyossága azt mutatja, hogy még az európai orosz hadifogolytáborokban sem volt biztosított a túlélés, ami azt jelenti, hogy a bánásmód nagyban eltért a hágai egyezményekben felvázolt és elvárt viszonyoktól. Pásztor azt állítja, hogy az orosz hadifogolytáborok önálló típust képeztek, és exponenciálisan rosszabbak voltak, mint a máshol működő rokon intézményeik. Továbbá úgy véli, hogy az orosz katonai hatóságok gyakorlatának más hadviselő államokban nem volt párja.³⁷ Reinhard Nachtigal is hasonló módon értelmezte az oroszországi helyzetet, és a tockoji fogolytábort, Ernst Streer Ritter von Streeruwitz³⁸ szavaival élve, „*Totenlager*”-ként jellemezte. Ugyanakkor döntő fontosságú leszögezni, hogy Streeruwitz megfogalmazását korabeli szövegekörnyezetben kell érteni, mivel így egyértelművé válik, hogy a szerző csak a tömeges halálozás leírására törekedett. Pásztor szerint a harmadik elem a foglyok nagyszabású építkezéseken, ellenséges környezetben történő alkalmazása volt. Ez azért kulcsfontosságú, mert Pásztor úgy véli, hogy a bánásmód hasonlított a sztálini időkhöz, ahol a „zekek”³⁹ tömegesen haltak meg betegségek, alultápláltság és munkabalesetek miatt. Ennek illusztrálására megemlíti a murmani vasútvonal építését, amely 1400 kilométer hosszú volt, és amelynek megépítéséhez 1915 júliusától 1916 októberéig 70 000 hadifoglyot használtak fel. Pásztor tézisének negyedik eleme az ellenséges foglyok megnyerése propagandával.

Úgy véli, hogy míg a legtöbb hadviselő államban ez bevett gyakorlat volt, Oroszországban a „hűség” kimutatása élet-halál kérdésévé vált.⁴⁰

Pásztor érvelését követve egyértelmű, hogy a foglyokkal való bánásmód Oroszországban hagyott leginkább kívánnivalót maga után. Továbbá azt is egyértelműen kijelenthetjük, hogy ha a fenti elemeket a magyarországi helyzettel hasonlítjuk össze, akkor sokkal jobb bánásmódról kell beszámolnunk. Nevezetesen, Magyarországon, de a Monarchia egész területén sem volt példa a táborok közötti minőségi szelekcióra. Cél szerinti megkülönböztetésről sem beszélhetünk, hacsak nem számítjuk bele a háború elején a külön nemzetiségi táborok szervezésének tervét, amely azonban a nagyszámú fogoly beérkezése miatt soha nem valósult meg. Lényegesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a nemzetiségi szelekció egyetlen elsődleges célja a hadifoglyok szervezkedésének és lázadásának megakadályozása volt. Ami Szerbiát illeti, kezdetben etnikai elkülönítés érvényesült, mivel a katonai vezetés három kategóriába sorolta a hadifoglyokat:

1. délszlávok,
2. egyéb szlávok,
3. nem szlávok.

Az első és a második csoportban Delić szerb történész szerint a bánásmód jobb volt, mert így kívánták a foglyokat a csendőrséghez és a határőrséghez betoborozni. A harmadik csoportba tartozókat értelemszerűen a legrosszabb bánásmódban részesítették. A tömegek érkezése és a kaotikus állapotok miatt azonban a helyzet hamar tarthatatlanná vált.⁴¹

Az eddig feltárt források szerint az Osztrák–Magyar Monarchiában a foglyokat nem alkalmazták az oroszországihoz hasonló nagy építkezéseken, hanem a haditörvények betartásával dolgoztatták őket, és munkájukért fizetést is kaptak. Ez utóbbi viszont Szerbiában nem minden esetben érvényesült, mivel a megkeresett összeget, vagy annak egy részét az ellátás megkönnyítése céljából elvonták. Így a fogságban lévő katonák gyakran élelem és pénz nélkül, koldulva járták az utcákat.⁴² Ami a legutolsó elemet illeti, Magyarország, akárcsak Szerbia, intenzív propagandát alkalmazott a foglyok megnyerésére, de – ellentétben Oroszországgal – a pártváltás nem volt élet-halál kérdése.⁴³

A fentiek elemzése és leírása azért jelentős, mert Pásztor véleményére alapozva megállapíthatjuk, hogy a foglyokkal való bánásmód Magyarországon jelentősen jobb volt, mint Oroszországban, ahol szerinte az első XX. századi értelemben vett koncentrációs táborok működtek. Ehhez kapcsolódóan azonban meg kell említeni, hogy Rachamimov munkája részben tisztázza, részben pedig megdönti Pásztor következtetéseit.⁴⁴ Rachamimov szerint a hadifogolytábor az első világháborúban egy rosszul definiált intézmény volt, ezért úgy véli, hogy a háború első felében

Oroszországban nem beszélhetünk klasszikus értelemben vett hadifogolytáborokról, hiszen a foglyokat kezdetben nem is feltétlen egy jól körülhatárolt területen, hanem az éppen rendelkezésre álló, a fronttól távol lévő katonai épületekben szállásolták el.⁴⁵ Szerbiában a balkáni állam gyakori háborúi, majd az ellene indított, sorozatos offenzívák, és végül az állam lerohanása miatt nem alakulhatott ki táborhálózati rendszer. Ezt legjobban az mutatja, hogy a szerb hadügyminisztérium 1914. augusztus 11-én elrendelte a hadifogoly-parancsnokság felállítását, de annak működése közel sem volt kielégítő.⁴⁶ Létrejöttének szükségességét Dušan Stefanović szerb hadügyminiszter azzal indokolta, hogy a korábbi háborúban nem létezett ilyen hivatal, aminek eredményeként a hadifoglyok pontos létszámáról sem volt tudomásuk, ez pedig a fogolycserék esetében komoly nehézséget jelentett.⁴⁷

Az eddig részletezettek alapján kijelenthetjük, hogy a foglyokat kezdetben az egyes országok többnyire a saját katonáikhoz hasonlóan szállásolták el. A tiszti foglyok élete valamivel jobb volt, mivel külön tiszti táborokban kaptak szállást, fizetésben részesültek, és többek között joguk volt bútorokra, szolgákra, jó ételekre stb. A tisztek gyakran jobban éltek a fogságban, mint a hadviselő állam saját állampolgárai. Ebből tehát főleg az következik, hogy a hadifogolytáborok a XIX. századi hierarchikus gondolkodásmódot tükrözték, és nem a koncentrációs táborok prototípusát jelentették.⁴⁸ Ezt igazolja az a tény is, hogy a Monarchia 1916–1917-ben a teljes katonai kiadásainak 2,5%-át fordította a foglyok ellátására, ami magasabb összeg annál, amit motoros járművekre, robbanóanyagokra és repülőgépekre együttvéve költöttek.⁴⁹ Ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy e létfontosságú fejlesztésekre a Monarchiában meglehetősen kevés pénz jutott az uralkodó és a katonai vezető szervek rövidlátása és technikaellenessége miatt.⁵⁰

ÖSSZEGZÉS

Az első világháború, mint a XX. század első nagy globális konfliktusa, mély nyomot hagyott a világon és a háború résztvevőiben. A háború hatásai még évtizedekig érezhetőek voltak, különösen a világháború aktív résztvevői számára, akik közül milliók kerültek hadifogságba. Nekik egy bizonyos társadalmi stigmát is el kellett viselniük, mivel a fogságba esés szegénynek számított a kortársak szemében. Ez azt vonta maga után, hogy a hadifoglyok története, és ezzel együtt a fogolytáborok története is, a közelmúltig a feledés homályába merült.

Az új kutatások rávilágítottak a hadifogság kutatása körüli hiányosságokra, az áldozatok nagy számára, illetve a táborokban megtapasztalt nehéz körülményekre. Többek között talán ez is magyarázatot ad az olyan vélemények megjelenésére, melyek szerint a Monarchiában létesített táborok a szerb hadifoglyoknak a túlélésért voltak hivatottak biztosítani. Ez természetesen a fentebb

részletezettek szerint nem helytálló, mert az első világháborúban a hadifoglyokat ugyan nehéz körülmények között tartották, de ezek elsődleges célja egyik hadviselő fél esetében sem a tömeggyilkosság volt. Az ellenség katonáinak fogva tartásával és az elfogadható bánásmóddal a hadviselő felek a saját, fogságban lévő katonáiknak a biztonságát is szavatolhatták. Továbbá a foglyok tömeges kivégzése megfosztotta volna a Monarchiát az olcsó munkaerőtől, amit 1915 óta nem is tudott nélkülözni. A birodalom többek között emiatt is törekedett a breszt-litovszki béke után az orosz hadifoglyok hazajuttatását késleltetni.⁵¹

Már ez is erősen megkérdőjelezi a tanulmányban ismertetett vitatható állításokat, ráadásul az a tény, hogy a szerb hadifoglyok helyzete a többi hadifogoly helyzetével szinte teljesen azonos volt – mivel a Monarchia többnyire nemzetiségi megkülönböztetés nélkül bánhatott a foglyaival –,⁵² egyre inkább azt erősíti meg, hogy a hadifogolytáborok a XIX. századi hierarchikus gondolkodásmódot tükrözték, és nem a koncentrációs táborok prototípusát jelentették.

FÜGGELÉK

1-2. kép: Hubert Antal szerb (vagy montenegrói) hadifogságból szabadult katona fényképei, 1916. február 16.⁵³

JEGYZETEK

- 1 Nachtigal, Reinhard: *Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg*. Militärgeschichtliche Zeitschrift Bd. 67 (2008) Heft 2. 374–375. (a továbbiakban: Nachtigal 2008.)
- 2 A témák azért lettek vitapontként kiemelve, mert egyrészt Szerbiában mindmáig tartja magát az az álláspont, miszerint a Monarchiában megsemmisítő táborok működtek volna, másrészt a Szerb Királyság hadifogolybánásmódjáról mind ez idáig nem született modern, átfogó munka, ami továbbra is számos spekulációra adhat okot.
- 3 Delić, Nino: *Austrougarski vojnici češkog porekla u srpskom zarobljeništvu 1914–1915. Različita iskustva i viđenja*. In: Krestić, V. Petar (ur.): *Država, politika upravljanja (18–20. vek)*. Beograd: Istorijski Institut, 2017. 253. (a továbbiakban: Delić 2017.)
- 4 Delić 2017. 254.
- 5 *Pravilnik za postupanje sa zarobljenicima*. Niš, 1914. 1–7.
- 6 Faragó László: *A Balkán-félszigeten*. In: Baja Benedek – Pilch Jenő et al. (szerk.): *Hadifogoly magyarok története*. 1. köt. Budapest, 1930. 93.
- 7 Delić 2017. 254.
- 8 Uo. („... ovdje u varoši vidaju se austro-ugarski vojnici zarobljenici, koji se slobodno i bez pretnje šetaju.”)
- 9 Delić 2017. 255.
- 10 Đžon Rid: *Rat u Srbiji 1915*. Cetinje, 1975.
- 11 Delić 2017. 256.
- 12 Moritz, Verena: *Rahmenbedingungen und Überlegungen zu neueren Forschungen über Kriegsgefangenschaft im Habsburgerreich*. In: Moritz, Verena – Walleczek-Fritz, Julia (Hrsg.): *Kriegsgefangenschaft in Österreich-Ungarn 1914–1918*. Historiographien, Kontext, Themen. Wien–Köln: Böhlau Verlag, 2022., 28. (a továbbiakban: Moritz 2022.)
- 13 Delić 2017. 256.; Nachtigal 2008. 375.
- 14 Pollmann Ferenc: *Albániai halálmenet*. In: Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.): *Magyarország az első világháborúban - Lexikon A–Zs*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2000. 28. (a továbbiakban: Pollmann 2000.)
- 15 Gorcsa Oszkár: *Szerbia megtörése, avagy kísérlet a balkáni front felszámolására*. In: *Belvedere Meridionale*, 2016/4. 52–70.
- 16 Pollmann 2000. 28.
- 17 Nachtigal 2008. 375.
- 18 Uo.
- 19 „1) Minden hadifogolynak van-e Nischben matrac (szalmazsák), fejpárna és takaró fejenként?
2) Fűthető-e a szállás teljes egészében?
3) Adott-e már a szerb kormány kabátot azoknak, akik nem „hoztak” kabátot a börtönbe, és adtak-e már új cipőt azoknak, akiknek a lábbelije használhatatlan? Hány kabátot és hány pár cipőt adtak ki?
4) Mit kapnak a hadifoglyok reggelire és vacsorára, mekkora az ételadag (nyers hús), mekkora a kenyéradag?
5) Milyen nemzetiséghez tartoztak azok a foglyok, akikkel VOPIČKA követ tolmácsként eljárva beszélt?
6) Kap-e fizetést a személyzet, és mennyit naponta?
7) Hány tisztet szállásolnak el együtt egy szobában, van-e minden tisztnek egy ágya, hogyan vannak egyébként berendezve a tisztek szobái?
8) Minden tiszt kap napi 3 frk-t, függetlenül a tételtől? Mennyi marad szabad felhasználásra, miután kifizették az ételmezési költségeket?
9) Beoltották-e a hadifoglyokat tifusz, kolera és himlő ellen? hány beteg vagy sebesült személyt kell egy orvosnak ellátnia?
10) A szerb egészségügyi személyzetet kizárólag a hadifoglyok kezelésére és ápolására használják? Külön fizetik őket ezért, és mennyi a fizetés?

- 11) *Milyen árfolyamon történik a pénzváltás? Kire van bízva?*
 12) *Milyen nyelveken engedélyezett a levelezés, és milyen szabályok vonatkoznak a küldendő levelek számára?*
 (AT-OeStA/KA KM 1915, Abt. 10, Besuch des amerikanischen Gesandten bei den im Serbien befindlichen Kriegsgefangenen (10-33/18), Nr 5145. res., Kt. 979.)
- 20 AT-OeStA/KA KM 1915, Abt. 10, Besuch des amerikanischen Gesandten bei den im Serbien befindlichen Kriegsgefangenen (10-33/18), 12.274/7. Kt. 979.
- 21 AT-OeStA/KA KM 1915, Abt. 10, Besuch des amerikanischen Gesandten bei den im Serbien befindlichen Kriegsgefangenen (10-33/18), Besuch der Kriegsgefangene in Serbien, Nr. 7211, Kt. 979.
- 22 „A sebesülteket a különböző nисhi kórházakban helyezték el... Mindannyian azt állítják, hogy ugyanúgy bánnak velük, mint a sebesült szerb katonákkal. [...] Ellenőriztem a katonák élelmészését, amely minden nap a következőkből állt: egy kis kenyér, egy 2 ujjnyi nagyságú húsdarab lazán és egy adag leves. Ezt a levest a nagy fogolyszállítmány megérkezéséig kapták a katonák, de aztán leállították a szétosztását. Beszéltem erről a miniszterelnökkel és Pasic külügyminiszterrel, aki azonnal kiadta a parancsot, hogy a katonáknak újra át kell adni. [...] A hosszú ideig fogságban lévő katonák elmondták, hogy nagyon jól bántak velük, és különösen elégedettek voltak azzal, hogy szabadon mozoghattak a városban. A legtöbb fogvatartott azt nyilatkozta, hogy szeretne munkát kapni, hogy megkeressen valamit.” AT-OeStA/KA KM 1915, Abt. 10, Besuch des amerikanischen Gesandten bei den im Serbien befindlichen Kriegsgefangenen (10-33/18), Ad 7064/7, Kt. 979.
- 23 31. honvéd gyalogezred, 3-ik század, nős, gyermektelen. A veszprémi honvédek hadtörténete. A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31. 46. és a 79. honvéd menet zászlóalj, valamint a 31/1. népfőlközlő zászlóalj története című munka az 1. századba sorolja. A pontos születési adatai híján jelenleg nem tudjuk a pontos alakulatát meghatározni.
- 24 A források nem egyértelműek, elképzelhető, hogy szerb hadifogságba került, és a szerbek a visszavonulás során adták át a montenegróiaknak.
- 25 HM HIM HL I.28 HM, 1916, I. 1/a. oszt, ált. 68938/1-1916, 428. d.
- 26 A szerbek kegyetlenkedései hadifoglyainkkal. *Pesti Hírlap*, 1916. április 30. 13.
- 27 Büntetőtelep, amely azért jött létre, hogy egy állam lakosságának egy részét vagy a meghódított országokban különböző etnikai csoportokat elkülönítsenek és fogva tartanak. Először a spanyol gyarmatosítók hozták létre koncentrációs tábort a kubai függetlenségi háborúban (1867–1878) elfogottak számára, majd az angolok Dél-Afrikában a búr háború idején (1899–1902). (Markó László: *Általános történelmi fogalomgyűjtemény*. Budapest, 2004. 113.)
- 28 Đuković: *Nadžmeđer austrougarski logor za Srbe*. Beograd, 2002. 71–172.; Vemić, Mirčeta: *Pomor srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme prvog svetskog rata 1914–1918*. Zbornik Matice Srpske za Društvene Nauke, 147. god. (2014) 2. br. 201–233.; Pásztor: Introduction, 113–117.
- 29 Crnogorac, Svetozar: *Zaboravljeni logor smrti u doboju. Mjesto u kome je izvršen prvi genocid nad srbima u 20. vijeku*. <https://jadovno.com/o-organizaciji/#.YFHthZz9aUk> (letöltés: 2025. január 16.); *Dobojski logor je prvo organizovano masovno stratište Evrope*. <https://jadovno.com/dobojski-logor-je-prvo-organizovano-masovno-stratište-evrope/#.YFHUjZz9aUl> (letöltés: 2025. január 16.); B. Subašić: *Planovi Austrougarske: Za Srbe logori i odredi smrti*. <https://jadovno.com/planovi-austrougarske-za-srbe-logori-i-odredi-smrti/#.YFHUjZz9aUk> (letöltés: 2025. január 16.)
- 30 Ezt a számot a terepen lévő hadifogolyállomásokkal együtt is „csak” 106-ra tudjuk növelni.
- 31 *The Austro–Hungarian POW Camps*. <http://www.Austro–Hungarian-army.co.uk/powcamps.htm> (letöltés: 2025. január 16.)
- 32 Paksy, Zoltán: *Hadifogolytáborból internálótábor. A traumák nyomán átalakuló Magyarország új intézményei*. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): 1916 – a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Budapest, 2017. 157–159.
- 33 AT-OeStA/KA KM, 1915, Abt. 10, (10-2/2), Nr. 2219 res/15, Kt. 946.
- 34 Pásztor: Introduction, 113–117.

- 35 Uo.
- 36 Idézi: Rachamimov, Alon: *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. Oxford–New York: Berg, 2002. 80. (a továbbiakban: Rachamimov 2002.)
- 37 Idézi: Rachamimov 2002. 80.
- 38 Streeruwitz a háború alatt a cs. és kir. Hadügyminisztérium 10. hadifogoly osztályának vezető hivatalnokaként dolgozott. Lásd: Leidinger, Hannes – Moritz, Verena: *Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914–1918*. In: Förster, Stig – Kroener, Bernhard R. – Wegner Bernd (Hrsg.): *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh GmbH, 2006. 41.
- 39 Zakliuchenny, aminek a jelentése: fogoly.
- 40 Idézi: Rachamimov 2002. 80.
- 41 Delić 2017. 259.
- 42 Gorcsa, Oszkár: *Csanád vármegyei szerb hadifoglyok a Nagy Háborúban*. In: Délvidéki Szemle, 5. évf. (2018) 1. sz., 32.
- 43 Uo.
- 44 Rachamimov 2002.123.
- 45 Uo.
- 46 Delić 2017. 253–254.
- 47 Delić 2017. 253.
- 48 Rachamimov 2002.123.
- 49 Davis, Gerald H.: *Prisoners of War in Twentieth century War Economies*. Journal of Contemporary History, vol. 1 (1977), no. 4, 629.
- 50 Balla Tibor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje a Nagy Háború előestéjén*. https://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/29/az_osztrak-magyar_monarchia_hadereje_a_nagy_haboru_elostejen (letöltés: 2025. január 8.)
- 51 Fóris Ákos: *Orosz hadifoglyok Magyarországon 1918 végén*. In: Katkó Márton Áron – Krausz Tamás – Mészáros Zsófia (szerk.): *Világháború, világforradalom, világbéke*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Kelet-Európa Története Tanszék. Budapest, 2017. 58.
- 52 Moritz 2022. 90.
- 53 Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár [HM HIM HL], M. kir. Honvédelmi Minisztérium [I. 28. HM.], 428. d., 1916. 1., 1/a. oszt. ált. 18031-422669. a. sz. Hubert Antal szerb (vagy montenegrói) hadifogságból szabadult katona fényképei, 68938. sz. 1916/29.